

”צא ממנה או שאשחט אותך!” גירוש שדים בין יהודים ומוסלמים בתימן התחתונה

תום פוגל¹

יחסיהם של יהודים ומוסלמים במרחב הכפרי של תימן אופיינו בין היתר בשימוש ברפואה מגית, כגון כתיבת קמעות, זימון מלאכים או השבעה וגירוש שדים. לרפואה זו נודעו תפקידים חברתיים ותרבותיים במקום החיים השבטי המוסלמי.² במערך הקוסמולוגיה העממית בתימן, שדים נתפסו כישויות רוחניות החיות לצד בני האדם.³ נוכחותם של שדים בחיי היום-יום הובילה לפיתוח מנהגים מורכבים שמטרתם ריזוי השדים, מעין הליכות ונימוסים לשמירת יחסים תקינים עימם. לצד זאת, רווחו מקרים שבהם כללים אלו הופרו (בדרך כלל בידי בני האדם), דבר שהצריך התערבות מצד מרפא מוסמך שביכולתו לגרש את השד. במאמר זה אעסוק בפרקטיקות של גירוש שדים במחוז חַגְרִיָה שבתימן התחתונה. במרכז המאמר יעמדו שני טקסים של גירוש שד, האחד נערך בידי חכם יהודי והשני - בידי צופי מוסלמי. לאחר הצגת שני הטקסים, אדון בנקודות השוואתיות בין יהודים ומוסלמים, באופן שבו מבטאים שני הטקסים גבולות בין-דתיים, ואציין מה הם הביטויים התרבותיים שחוצים גבולות אלה.

המקורות ששימשו אותי מתרכזים בזווית היהודית וכוללים ראיונות אתנוגרפיים שערכתי בשנים האחרונות בקרב יהודים ממחוז חגריה החיים בישראל חלקם בני משפחתי, וחומרים ארכיוניים מתוך עזבונו של חוקר הקהילה ד"ר אפרים יעקב, לצד בחינה ראשונית של כתבי יד של ספרי רפואות וסגולות יהודיים מתימן.⁴

1. ד"ר תום פוגל, עמית פוסט דוקטורט במרכז לחקר המרת דת ומפגשים בין-דתיים באוניברסיטת בן-גוריון בנגב, tomfogel@gmail.com

2. ראו בת ציון עראקי קלורמן, "חברה, כלכלה, דת ומגיה: יהודים ומוסלמים במרחב השבטי", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי כו [תשס"ט], עמ' 67-86. האמונה בכוחו של היהודי להזיק הומחשה בשנים האחרונות במקרה רצח שהתרחש בקהילה היהודית שנותרה בתימן. הארון יוסף זינדאני נרצח בשנת 2012 בצנעא, בידי מוסלמי שהאשים אותו בכישוף שפגע בו. ראו דיווח באתר חדשות YNET: <https://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-4232806,00.html>

יש המספרים שהמוסלמי ביקש לפגוע ביהודי אחר שנטען כי כישף אישה מסלמית, והתנקש בטעות באדם שנשא את אותו השם. ראו דני בר-מעוז, האמת הנעדרת, רחובות תשע"ח, עמ' 239.

3. ראו שמעון גרידי, "שדים ורוחות באמונת יהודי תימן", בתוך: י' ישעיהו וש' גרידי [עורכים], שבות תימן, תל אביב, 1945, עמ' 155-168. אהרון בן דוד, "שדים ורוחות במשכנות יהודי צפון תימן", בתוך: ש' סרי וי' קיסר [עורכים], הליכות קדם במשכנות תימן, תל אביב: אעלה בתמר, עמ' 91-108. הנ"ל, ספר המעשים כרך א, קרית עקרון תש"ע, עמ' 52 ואילך. וכן כרמלה אבדר, "הרהורים על טקסטים מגיים בתכשיטים ובקמעות של נשים וילדים יהודים מתימן ומחבאן", מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי לב [2019], עמ' 89-149.

4. תודתי למורוטיי פרופ' הגר סלומון וד"ר כרמלה אבדר על הערותיהן המחכימות בשלבים שונים של כתיבת המאמר. אני מודה למידעניות מזל מליחי ומזל ישועה שחלקו עמי את זיכרונותיהן. במהלך המחקר

על יהודים ומוסלמים במחוז חגריה

מחוז חגריה נמצא דרומית לעיר תעז, והוא אחד ממחוזותיה של עיר מרכזית זו. המחוז משתרע על שטח נרחב והררי שהאקלים הנוח שבו מכלכל חקלאות מפותחת במדרונות המעובדים של הרכסים הדרומיים של גבל צבר - אחד מרכסי ההרים הגבוהים בתימן. עד אמצע המאה העשרים היה במחוז קהילה יהודית כפרית שפרנסתה התבססה בעיקר על צורפות.⁵ מבחינה דתית, התאפיין אזור זה בנטייה מובהקת למיסטיקה בשתי הדתות. בחברה המוסלמית, האזור משמש מרכז למסדרים צופים, וקבור בו אחד מראשוני חכמי הצופים בתימן, אחמד אבן עלואן בן המאה ה-13.⁶ החברה היהודית בחגריה התאפיינה בעיסוק ניכר בקבלה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי ביצירה הרוחנית של יהודים מאזור זה, שהבולט בהם הוא המשורר המקובל בן המאה ה-17, הרב שלם שבזי ממחוז שרעב הסמוך. העיסוק בקבלה התבטא אף בגילויים עממיים הנוגעים לאורחות החיים של הקהילה, למשל בטקסי החתונה, בהקפדה המופרזת על דיני טהרה ובאמונה העממית.⁷

כמו באזורים כפריים אחרים בתימן, מעמדם הדתי הנחות של היהודים כ'בני חסות' התקיים לצד חוקי השבטים, שפרסו את הגנתם על היהודים שחיו בשטחם.⁸ בעלי המלאכה היהודים יצאו מכפרם לתקופות של חודשים ארוכים שבהם חיו ועבדו בכפר מוסלמי. אורח חיים זה, שכונה עִזְבָּה או מְעַאזְבָּה, יצר לעיתים יחסים קרובים בין בעלי המלאכה היהודים לבין לקוחותיהם ומארחיהם המוסלמים.⁹ מנגד, וכפי שעולה מהסקר האתנוגרפי שערכתי - חיייהן של הנשים בכפר היהודי כמעט ללא נוכחות גברים, הצריכה אמון וביטחון בשכנים המוסלמים לצורך הגנה, שאותם סיפקו נכבדי הקהילה ואנשי הדת המוסלמים. השימוש של שתי הקהילות בפרקטיקה של גירוש שדים יידון ביחס להיבטים אלה.

שני טקסים של גירוש שדים

שני הטקסים שאציג להלן מתייחסים לאירועים שהתרחשו בחגריה במחצית הראשונה של המאה העשרים, והם מציגים יסודות דומים לצד הבדלים. את הטקס הראשון

עיינתי בכתבי יד מאוסף ביל גרוס ואוסף שגיב מחפוד, ואני מודה להם על עזרתם האדיבה ועל שאפשרו לי לעיין בחומרים שברשותם. תודה לרב אלישע חן על הערותיו, וכן לד"ר גילה פלאם מנהלת מחלקת המוזיקה בספריה הלאומית ולאהרון יעקב נגאר על עזרתם בגישה לעזבונו של ד"ר אפרים יעקב.

5. אפרים יעקב, [מהדיר], תימנה: מבוא לארץ אלחוגריה - למרי יוסף רצ'א, נהריה: חדרי תימן 1995, עמ' 17.

6. אודותיו ראו:

Muhammad Ali Aziz, *Religion and Mysticism in Early Islam: Theology and Sufism in Yemen*, London: I.B. Tauris 2011.

7. ראו אפרים יעקב, *אלוה מתימן יבוא: פרקים בתולדות הקבלה בתימן*, ירושלים: מכון בן צבי, תשע"ו.

8. עראקי קלורמן, חברה, כלכלה, דת ומגיה, עמ' 68-69. יוסף טובי, *יהדות תימן בצל האסלאם מראשיתה ועד ימינו*, משגב ירושלים, תשע"ח, עמ' 207-208.

9. יעקב, תימנה, עמ' 18.

ביצע חכם יהודי בשם מרי¹⁰ חיים סנואני, אב בית הדין של הקהילה. סביב דמותו נקשרו מעשי נסים, הן בתימן הן לאחר העלייה לישראל.¹¹ תיאור הטקס תועד מפי מזל מליחי:¹²

הייתה אחת מן אלגבוזיה, מאצלנו. מסכנה. נכנס בה השד, יצר הרע, והתחילה להשתגע, לצעוק ולרוץ. והתחילו לקשור אותה בשרשרות. ואנחנו קטנים, סקרנים, היינו הולכים לראות איך היא קשורה. היא מסכנה, משתגעת. מרי חיים, זיכרונו לברכה, אמר: "אני אטפל בה". אומרים היה מגרש שדים וזה נכון, זיכרונו לברכה, היה צדיק. אמר להם: "טוב תעזבו את זה, אני אטפל בה". אמר: "תביאו לי כוס מים, שימו אותו בחלון", והביאו סכין גדול וישב בפנים. והיא פה והוא פה. והוא מדבר איתו, אבל הוא לא רואה אותו. אמר לו [לשד]: "אתה תצא ממנה, תצא ממנה ולא אני אֶטְבַּחְךָ, אשחט אותך". פחדנים מברזל השדים. אז אמר [השד]: "טוב אני אצא". אמר לו: "מאיפה תצא?" אמר לו: "אני אצא מהעין שלה", יעני יעוור אותה. אמר לו: "לא, אתה תצא מהאצבע הקטנה של הרגל". אמר: "בסדר". שכנע אותו. אמר לו: "טוב אני אצא מהאצבע הקטנה". אמר לו: "עכשיו תגיד לי, איך אני אדע שאתה יוצא, אני אשים את הכוס הזה על החלון, מלאן מים, אם אתה יוצא תשבור אותו ואני אדע שאתה יצאת". וזה ככה היה! בחיי אני אומרת לך, אני מעריכה אותו לקבר, איזה אדם היה!

החולה שעליה מסופר הייתה אישה צעירה, והיא חלתה זמן לא רב לאחר לידתה. בהקשר זה מעניין לציין כי מידענית אחת ביקשה לתרגם את המשמעות של כניסת שד לגוף האישה, למונחים שיהיו מובנים לי, בן שיחה הצעיר ממנה, ואמרה: "היום הייתה קורא לזה דיכאון לאחר לידה". לפי תיאורה של מזל, הטיפול בחולה כלל קשירה של גופה, קשרים שנועדו לרסן את גופה משום שהיא 'משתגעת' כדברי מזל.¹³ מרי חיים מצווה על כל הנוכחים לצאת,¹⁴ ומשוחח עם השד כשבדו סכין. החכם מאיים על השד שייצא, ולא הוא יישחט. השד מסכים לבסוף לצאת, אלא שהוא מתמקח על מקום יציאתו - כאשר האיבר שייצא ממנו יינזק. לבסוף, השד יוצא מהאצבע

10. נהגה: מורי.

11. ראו אברהם לוי, דרך צדיקים: עובדות, הנהגות ומעשים. כרך א - רבי חיים סנואני, ירושלים: כולל כתר תורה מחזיק ברכה, תשמ"ח, עמ' 72-75, וכן הקדמת המהדיר לספרו 'מקום מקדש': חיים סנואני, מקום מקדש: פירוש על התורה בדרך הפרד"ס, ההדיר דוד יהודיוף, ירושלים: אוצר המזרח, תש"ם.

12. ילידת הכפר אלגבוזיה. מתוך ריאיון עם מזל מליחי, בביתה בקרית עקרון, יולי 2010.

13. גם תינוקות נקשרו בשמיכות, לעיתים מתוך תפיסה דומה שהקשירה מונעת מהתינוק לפגוע בעצמו, וכן במטרה לחזק את עצמות התינוק.

14. בגרסה ששמעתי מפי סבתי חנה, היא הוסיפה שהחכם ביקש מכל הנוכחים לצאת, גם מחצר הבית, ולא לתת לשום חיה, "אפילו חתול", להתקרב.

הקטנה של רגל שמאל, וכראיה כוס המים שבחלון נופלת ונשברת. תיאורים דומים למקרה זה שמעתי גם מפי מידעניות נוספות בנות אלגזביה, אשר כולן היו ילדות בזמן ההתרחשות. חזרתו של הסיפור מעידה על הרושם שעשה המקרה בחיי הכפר, ואולי גם עשויה להעיד שמקרי דיבוק כאלה לא היו שכיחים בחייהם של אנשי הכפר. כאמור, דמותו של מרי חיים סנואני הייתה מושא של סיפורי ריפוי אחרים, גם מצד חולים מוסלמים.¹⁵

את הטקס השני ביצע מלומד מוסלמי בשם עבדאללה אלצופי, בן למשפחה מכובדת שהשתייכה למסדר צופי, 'צואפה' בפי המידענים היהודים.¹⁶ עבדאללה רכש את עיסוקו כמרפא בזכות אבות - אביו היה מרפא מפורסם שהיה בקיא בקריאה בספר רפואות.¹⁷ לאחר מות האב, ויתר עבדאללה על כל חלקו בירושה לאחיו, בתמורה לבעלות על הספר וכך המשיך את משלח ידו של האב.¹⁸ תיאור הטקס המובא כאן תועד בריאיון שערך ד"ר אפרים יעקב עם אביו - מנחם דאוד יעקב, מהכפר חרף אלהיגה. כאמור, ברקע הדיון יש לזכור שהדיעות על אלצופי מובאות מפי יהודים וללא מקורות מוסלמיים משווים. מנחם שמע את סיפור הגירוש כשהיה צורף בכפרו של עבדאללה אלצופי אלמנקה, כאשר המרפא המוסלמי ניגש לחנותו של מנחם לקנות לאשתו חגול, צמידים מעוטרי פעמונים. עבדאללה סיפר למנחם על ילדה מוסלמית צעירה שנכנס בה שד, ואביה של הילדה ביקש מעבדאללה לרפא אותה.

---

15. כפי שנראה מסיפור נוסף שסופר בפי יהודי האזור, מעין 'אגדת קדושים' בעלת אופי פולמוסי הממחישה גם את המתח הנוגע לזימורה לקבר שבזי ולקברו של אבן עלואן: בתו של איכר מוסלמי לקתה בשייתוק, והנדרים שנדר אביה על קברו של אבן עלואן לא הועילו. האיכר ביקש ממרי חיים להתפלל לרפואת בתו מעל קבר שבזי, וברגע שהגיע מרי חיים לקברו של שבזי החלה הבת לדבר וללכת, דבר שגרם לאיכר להלל את החכם היהודי ולנאץ את אבן עלואן.

16. המידענים אף הקבילו בין החכמים הצופים לבין חכמי היהודים שעסקו בקבלה. אגב כך נעיר כי שירי המדיח הנאמרים בטקסים הצופיים בחגריה חולקים כמה מאפיינים דומים, במלוויה ובאופן הביצוע, עם שירי הדיואן של היהודים.

17. סינתיה מינטי מצאה כי במחוז חגריה במאה העשרים היה בשימוש הספר 'שמש אלמעארף' המיוחס לחכם הצופי אחמד אלבוני (המאה ה-13) שמקורו צפון אפריקאי, ראו:

.C. Myntti, "Notes on Mystical Healers in the Hugarriyyah", *Arabian Studies* 8 [1990]: 171-176
לעומתה, אן רוגור דנה בחיבור 'אלמנדל אלסוליימאני' שמקורו ככל הנראה תימני:

Ann Regourd, "Images de djinns et exorcisme dans le Mandal al-Sulaimani", Jean-Patrice Boudet, Anna Caiozzo, Nicolas Weill-Parot [eds.] *Images et magie: Picatrix entre Orient et Occident*, Paris: Champion, Sciences, techniques et civilisations du Moyen Âge .à l'aube des Lumières 13, 2011, pp. 253-294

18. השוואת רוגור שדנה באופני ההעברה של ידע מגי רפואי בתימן ומצאה כי הוא מתבסס בעיקרו על העברה בין-דורית בתוך החוג המשפחתי:

Ann Regourd, "Transmission des sciences occultes et société au nord du Yémen", *Quaderni di Studi Arabi - Divination magie pouvoirs au Yémen* 13 [1995]: 213-226.

בשלב ראשון ולאחר שקרא בספר הרפואות שלו, קבע אלצופי את סוג החיה שיש לשחוט בפני הנערה החולה, כבש או תרנגול. שחיטת הכבש כונתה 'פדיון' בפי מנחם, והיא מוכרת גם מטקסי החתונה בתימן.¹⁹ לאחר טקס הפדיון שכלל שחיטה בפועל, התקיימה שחיטה נוספת, הפעם סמלית. הדברים מובאים כאן במילותיו של מנחם, עם תרגום המילים מערבית-תימנית:

"יש להם תורה, תורה, אומרים שהוא [המרפא] ישחוט את החולה. הוא אומר "יא אללה יא אללה יא אללה" לפי הנגינה שלהם. כבר הגיע הזמן שהוא בא, יש הרבה רופאים בתוך החדר [...] והחולה היא ילדה. הוא בא, אמר לנוכחים "אסרו על השד שלא יקלל אותי". אמרו האנשים לשד: "היא אסורה לך היא אסורה לך!". באותו זמן, פתאום בא השד, אמר לו השד: "אסרת עליי אדוני, אסרת עליי אדוני!". אמר השד: "אני לא אפגע בילדה קטנה!". וברח מהגג. [המרפא] ישחט את הילדה והשד ברח. הלך והדביק את הראש שלה, הבריאה.

מדברי מנחם דאוד עולה כי שיטת הריפוי של עבדאללה כללה טקס של 'שחיטה' של החולה. המלווים של המרפא משמשים מעין עדים, וכמקהלה אומרים לשד שהילדה אסורה לו.²⁰ המרפא מבצע את טקס ה'שחיטה' שנדמה כעריפת ראש, כתגובה לכך השד צועק ויוצא מהילדה, ולמרפא נותר 'להדביק' את ראש החולה. שיטת פעולה זו חזרה במקרים אחרים של גירוש שדים שביצע עבדאללה אלצופי, שעליהם שמע מנחם בשנים שעבד בכפרו של המרפא המוסלמי.

משמעויות חומריות וסמליות של הסכין בטקס

הדבר הראשון שמשך את תשומת ליבי כאשר השוויתי בין הטקסים שהוצגו לעיל היה הסכין - החפץ שיש לו תפקיד מרכזי בטקס הגירוש. הסכין בטקס של החכם היהודי מופיע כאיום ובו השד מצווה לצאת מהאישה, ולא - יישחט. איום זה מקבל משמעות מוחשית מאוד כאשר קוראים את סיפור הריפוי של המרפא המוסלמי, שבפועל עושה שימוש בסכין, ראשית על חיה ואחר כך על האדם שהשד נמצא בתוכו, באופן שהנוכחים חווים אותו כקטיעת הראש ו'הדבקתו' מחדש לאחר מכן.

19. בטקס זה, כבש שקושט בתכשיטים נשחט על מפתן הבית והזוג נדרש לצעוד מעליו (השוו כרמלה אבדר, *משוכן ומרוקם: מהכפר בתימן למושב בישראל, ירושלים תש"ס*, עמ' 113). סטייה מהוראות הספר בדבר טיב הפדיון הייתה מסכנת את המרפא עצמו, דבר שהחיש את קצו של אביו של עבדאללה.

20. מעניין לציין כי הטקס שביצע החכם היהודי התרחש כאשר רק הרב והחולה בחדר, ואפילו חיות לא הורשו להיות בסביבת הבית. במקרה המוסלמי המרפא נעזר במלווים. כפי שהסביר מנחם דאוד, המרפא המוסלמי הקפיד שיהיו אלה אנשים מכפרו: "הרופא היתנה, שהוא רוצה שלושה-ארבעה [שיאמרו כמענה לו] "יא אללה" באותה הנגינה של המקום שלהם [...] הוא רוצה הנגינה שלו. עם אנשים מעירו. כמו שושבינים כזה, כמו שושביני החתן. אתה משתוקק לשמוע חבריך".

באופן זה 'שוחט' המרפא את השד, ולאחר מכן מחייה את המטופל. נקל לשער אם כך, כי האיום בשחיטה בסיפור הראשון אינו מושמע בעלמא, אלא מעוגן במסורת עממית שבה ריפוי בידי פרפורמנס של שחיטה הוא דבר שבמציאות.²¹

בסיפור היהודי הדגישה המידענית כי הסכין, וליתר דיוק הברזל, הוא הדבר שממנו מפחד השד. ברזל נוכח בתרבות החומרית בתימן והוא חומר בעל סגולות קמעיות. אבלים או חתנים בחגריה החזיקו סכין בידיהם בכל שבעת ימי האבל או השמחה, כדמויות הנמצאות במצב סיפי (לימינלי) וככאלה הן חשופות לסכנה מצד שדים או עין הרע.

ברזל מופיע על צוואר הילדים במרכז תימן בדמות חישוק [טוק], ואילו בתימן התחתונה שבה נשאו ילדים קמע על חוט [חקווה], הוא נכח בדמות מסמר שמוכנס לשק המוצמד לחוט. בהקשר הרחב בעולם המוסלמי, גירוש שדים שילב סכין טקסית שנלחשו עליה פסוקי קוראן, והיא הושמה בידי של החולה. החולה דקר את כוס המים שבתוכה נראו פני השד, וכאשר המים הפכו לאדומים הדבר ציין את הריגת השד.²² הזיהוי של ברזל כחומר שיש לו סגולות של הגנה מוכר ממקומות שונים בעולם.²³ בהקשרים יהודיים, לפני טקס ברית המילה שימשה חרב מתכת בגרמניה ובמרוקו הגנה על הרך הנולד מפני השדה לילית, בעוד שבכורדיסטן ילדים נשאו חפץ דמוי סיף שהוצמד לכובע, כשעל הסיף חקוקות השבעות מגיות.²⁴ באתיופיה, סכינים היו חפצים בעלי משמעויות סמליות מורכבות ליחסים בין־דתיים בין נוצרים ויהודים, כאשר האחרונים היו אמונים על ייצורם.²⁵

אין בידינו פרטים על סוג הסכין ששימש בשני הטקסים. האם היה זה פגיון טקסי בלבד או שמא, בדומה לטקס התחדיד במרוקו, העדיפו חרב אמיתית שכבר 'הוכיחה' את עצמה בקרב ושפכה דם? בהקשר היהודי־תימני, כחלק ממעמדם של היהודים

21. בהקשר זה, מעניין לציין כי משיח השקר שכר כחיל הראשון, ביקש להוכיח לאמאם את נכונות שליחותו על ידי אות – עריפת ראשו. שכר כחיל הכריז כי לאחר העריפה הוא ישוב לחיים. ראו בת ציון עראקי קלורמן, *משיחיות ומשיחים: יהודי תימן במאה הי"ט*, תל אביב: הקיבוץ המאוחד, 1995, עמ' 80-81. הפרקטיקה של מרפאים ו'בעלי חפץ' מוסלמים שהוצגה לעיל מעניקה עוד רובד של משמעות תרבותית להכרותו של שכר כחיל, או לשמו של משיח שקר אחר בשם סלימאן אלאקטע – ששמו מעיד על 'מבחן' זה.

22. Abu Ameenah Bilal Philips, *Exorcism in Islam*, PhD dissertation, University of Wales: Saint David's University College, 1993, p. 206.

23. Shalom Sabar, "Childbirth and magic: Jewish folklore and material culture", In: Y. Avishur and Z. Yehuda [eds.], *Culture of the Jews*, New York: Schocken Books, 2002, 671-722. p. 697.

24. Sabar, *Childbirth and magic*, p. 698.

25. Hagar Salamon, *The Hyena People: Ethiopian Jews in Christian Ethiopia*, University of California Press, 1999, 41-45.

Hagar Salamon, "Making a Point with Knives: Wedding Gifts and Intergroup Relations", H. Marcus (ed.), *New Trends in Ethiopian Studies: Papers of the 12th International Conference of Ethiopian Studies*, The Red Sea Press, 1993, p. 966-974.

בהיותם 'בני חסות' נאסר עליהם לשאת נשק ברוב מחוזות תימן. לעומת זאת, כל גבר מוסלמי נשא פגיון טקסי - ג'מביה [ר' תמונה 1]. סמל לגבריות של נושא, פגיון זה לא שימש כלי נשק, ולמעשה שימוש בו בקרב נחשב הוכחה לחוסר גבריות.²⁶ אף שיהודים רבים עסקו בנפחות, הם לא ייצרו את להבי הפגיון. תעשייה שלמה של צורפים יהודים התבססה על הכנת הנדנים ועיטוריהם, ואלו היו תוספת יוקרתית לחפץ סמלי זה. על אף המעורבות של היהודים בייצור ועיצוב החפץ, הדעת נותנת כי הסכין שהיה נגיש יותר לחכם היהודי לא היה הג'מביה אלא סכין השחיטה. מנגד, האם ייתכן שדווקא סכין ממקור מוסלמי הובא לטקס הגירוש היהודי, כחלק מתופעה מוכרת של מעבר בין-דתי של חפצים וחומרים במצבים סיפיים שבהם יש סכנה יתרה, כמו למשל בתלבושת הכלה היהודייה בצנעא?²⁷ בהיעדר מידע נוסף, שאלה זו נותרת ללא מענה.

תמונה 1: פגיון [ג'מביה] בתוך נדן מעוטר [סביקי], תימן המאה העשרים. באדיבות כרמלה אבדר והאגודה לטיפוח חברה ותרבות.

26. הג'מביה [או ג'נביה] משמשת בריקוד טקסי כחלק מטקסי החתונה בחברה המוסלמית בתימן, במהלכו מוצג מעין קרב בריקוד, בעת נפנוף הפגיון. על הג'מביה ראו:

Marie-Christine Heinze, "A preliminary glossary of dagger-related terms", *Jemen-Report* 44 [2013]: 32-36.

27. כרמלה אבדר, "תשבוח לולו - עטרת הפנינים: על תלבושת הכלה וטיפוח גופה בטקסי החתונה של יהודי צנעא", בתוך: כרמלה אבדר [עורכת], מעשה רוקם: הלבוש והתכשיט במסורת יהודי תימן, תל אביב: עמותת אעלה בתמר, תשס"ח, עמ' 124-147. דוגמאות נוספות לשימוש בסכין לגירוש שדים בתימן ראו גם הרב ישראל מאיר אלמגור, *אוצרות מלאכים, תשס"ו*, עמ' 219: "לקבץ שדים קח סכין שקתו שחור", וכן הרב גלעד צדוק, *לבניכם ספרו*, בני ברק תש"ס, עמ' קמה.

שיחה עם השד והיעזרות בספר רפואה

בשני הטקסים, המרפא משוחח עם השד באופן שמוכר ממקורות יהודיים ומוסלמיים. סיפורים מקבילים שמעתי גם ממידענים ממחוז חבאן שבמזרח תימן, ומקרים דומים מתועדים בספרות ביחס לצפון ודרום תימן.²⁸ תיאור דומה להפליא לשיחה בין החכם היהודי לשד מצוי אצל יהודי מרוקו, כפי שהראה יורם בילו באשר למחלת ה'אסלאי'.²⁹ תיאורים דומים מצויים גם מהמרחב היהודי-בגדאדי, בכתביו של הרב יהודה פתיה.³⁰ גם בהקשר המוסלמי, מקורות קדומים מתיימן המוסלמית מלמדים על תופעה דומה של שיחה עם שד ושימוש בשם האל כדי לסלק אותו, אך ללא שימוש בסכין.³¹

המאפיין של שיחה עם ישות על-טבעית עוגן הן במסורת שבעל-פה הן בידע שבכתב. קבצי ידע רפואי-מגיי כונו בפי היהודים 'חפץ', והמשתמש בהם כונה על כן 'בעל חפץ' או 'צאחב כתאב' - לציון שליטתו בקריאה ובשימוש בספר.³² בחינה ראשונית של ספרי חפץ תימניים מעלה כי הם מציגים 'שיחות' עם שדים, ומציעים תבניות שבהן מתנהלת השיחה בין הצדדים בנוסחאות של השבעות. כך למשל הספר מנחה את המרפא לומר לשד "האם אתה מבטיח שלא לחזור?" ולצוות עליו "ענה כן!".³³ במקרים אחרים, הספר מנחה את המרפא לצוות על השד להסתלק למקום מסוים, למשל לירושלים או למכה, באופן שמהדהד את ההתמקחות לגבי האיבר שממנו יעזוב השד את גוף החולה. לצד דיבור עם השד, שכנועו לצאת וההתמקחות עימו, הדרך שמציעים כתבי היד לשליטה או להגנה מפני שדים כוללת שימוש בקטורת, חותמות או השבעות [ר' תמונה 22].³⁴

28. תיאור דומה מצאתי גם בזיכרונותיו של פרופ' יהודה ניני שטרם פורסמו, אודות טקס גירוש שדים שהתרחש במושב טירת שלום, תודתי לאבנר בן יהודה מדואל ולמשפחת ניני שאפשרו לי לעיין בקובץ. לתיאור דומה מצפון תימן של שיחה עם שד, התמקחות על המקום שממנו יצא ולבסוף כוס המים כעדות להסתלקותו, ראו אהרון בן דוד, "שדים ורוחות במשכנות יהודי צפון תימן", בתוך: ש' סרי וי' קיסר [עורכים], *הליכות קדם במשכנות תימן*, תל אביב: אעלה בתמר, עמ' 91-108, ובפרט עמ' 102-103. בן דוד מצא מקור לשיטה במדרש איכה, שם מסופר על רבי שמעון בר יוחאי שמביא כעדות להסתלקות אשמדאי את ניפוץ כלי הזוכית בבית.

29. יורם בילו, "אסלאי, דיבוק, זאר: נבדלות תרבותית והמשכיות היסטורית במחלות איחוז בקהילות ישראל", *פעמים: פרקי עיון במורשת ישראל במזרח* 85 [תשס"א]: 131-148. לתיאור דומה של התמקחות עם שד ראו עמ' 135-136.

30. ראו יהודה פתיה, *ספר הנשמות מספרות*, ירושלים, תשכ"ח, עמ' י-יא. וכן ראו יורם בילו, "בין וינה לבגדאד: על מסורת קבלית של פירושי חלומות 'פסיכואנליטיים'", בתוך: רחל אלאור (עורכת), *כחלום יעוף וכדיבוק יאחז: על חלומות ודיבוקים בישראל ובעמים*, ירושלים: מאגנס, תשע"ג, עמ' 165-188.

31. כך למשל בתיאור של המלומד הצופי אחמד אבן עוגייל אלפקיה, תלמידו של אחמד אבן עלואן. ראו: Aziz, *Theology and Sufism in Yemen*, p. 56.

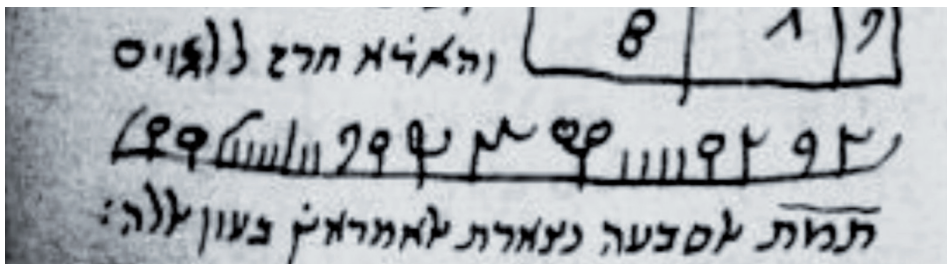
32. לסקירה ראשונית של ספרי הרפואה של יהודי תימן ראו יוסף טובי, "ספרי הרפואה של יהודי תימן", *מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי* יא-יב [1989], עמ' 102-120.

33. פרטי כתב היד: Ms. 383, William L. Gross, Tel Aviv Israel.

34. ספרי חפץ יהודיים מתיימן מרבים להזכיר ולצטט חיבור בשם 'סבעה אלעהוד' - שעיקרו שיחה בין שלמה המלך לשדה, שמוסרת לו שבע השבעות לשליטה בשדים. אן רוגור עסקה בחיבור תימני מוסלמי בשם

לצד זאת, מקורות ומחקרים אודות העולם הקוסמולוגי המורכב של יהודי תימן מראים כי הוא מכיל ישויות רוחניות שהחלוקה הפשטנית שבין 'מלאכים' טובים ו'שדים' רעים אינה מספקת כדי לתאר אותם.³⁵ עולם השדים אינו נופל בקטגוריה ברורה של טוב או רע, ונדמה כי הפוטנציאל לפגיעה או נזק מתקיים באופן הדדי בין שני הצדדים. כך, אחת הסיבות הנפוצות לכניסת שד לגוף האדם היא הטרדת השד שלא במכוון – תפיסה שמופיעה כבר בסיפורי אלף לילה ולילה.³⁶ במקרה של אישה יהודייה ממחוז שרעב, השד נכנס אליה לאחר ששברה את העץ שבו חי, כאשר אספה עצים לתנור.³⁷ הנערה מובאת אל חכם צופי שיגרש את השד. המידענית לא הזכירה סכין בסיפור, אך הטקס כלל הפעלת אלימות. המרפא מכה את השד – כלומר את הנערה, והשד (מתוך פי הנערה) מזדעק ויוצא, יציאתו מצוינת בהפלת כוס המים. במקרה אחר, נער מוסלמי הפתיע שדה שרחצה את בנה בבריכת המים. בעקבות כך בנה של השדה מת, והשדה בתגובה נכנסה בגופו של הנער המוסלמי. יעיש יחיא, מרפא מומחה, הסביר כי: "אם השד יראה בן אדם, בן אדם זה מסתכן. ואם בן אדם יראה את השד, גם השד מסתכן. לכן הם מפחדים".³⁸

תמונה 2: "והאד'א חרוז ללגוים" [וזה קמע לגוים], חותם לרפואה בכתב מגי מסוג 'אותיות מיתר'. תימן, המאה ה-18. כת"י הספרייה הלאומית [Ms. Yah. Heb. 220], אוסף אברהם שלום יהודה.

'אלמנדל אלסוליימאני' שמתאר את הסכמתם של שנים-עשר שבטי השדים לשרת את שלמה המלך, כתב יד הכולל גם איורי שדים. חיבורים שעניינם שיחה בין שלמה המלך לשד, וקבלת ידע על שליטה בשדים, מוכרים גם במגיה מערבית, יהודית ונוצרית. לשימוש ב'סבעה אלעהוד' בכתב ידו של שבזי ראו במהדורת צילום בהוצאת שגיב מחפוד, סגולות וגודלות: צילום כתב יד קודשו של אבא שלם שבזי זצוק"ל, בני ברק: נוסח תימן, תשע"ה.

35. ראו גרידי, שדים ורוחות, 157-158; וכן אבדר, משובץ ומרוקם, עמ' 49-50.

36. תוך שלוקחים בחשבון את התגבותו של הקובץ המוכר במערב בשם לילות ערב, הסיפורים מייצגים תפיסה מסוימת לגבי עולם השדים שיש לה יסודות עממיים. כך לדוגמא, חרצן פרי שנורק ללא מחשבה על ידי אדם, פוגע בבנו של שד והורג אותו. ראו חנה עמית כוכבי, לילות ערב: מבחר מאלף לילה ולילה, כרך א, בבל: תל אביב, עמ' 52.

37. מתוך ריאיון עם מזל ישועה, ילידת הכפר צ'ויחא במחוז שרעב, בביתה באבן יהודה, יולי 2020.
38. ריאיון עם יעיש יחיא, יליד הכפר אלגוירה, בידי אפרים יעקב. גדרה 1982. מס' הסרט בארכיון הצליל הלאומי Y03793.

גבולות מגדריים ודתיים

שני המקרים שהוצגו מספרים על אישה שנכנס לתוכה שד זכר. יורם בילו כתב כי גישה נטורליסטית לחקר תופעת ה'איחוז' בשד, רואה בה אפשרות לבטא קונפליקטים שבמצב רגיל לא ניתן לבטאם ולהתמודד עימם. גישה זו הסבירה את השכיחות של מצבי דיבוק אצל נשים בחברות מסורתיות, כהזדמנות לפורקן לחץ וכערוץ ביטוי מרכזי למתחים וקונפליקטים.³⁹ לעומת הגישה הנטורליסטית לחקר התופעה של כניסת שד לתוך גוף האדם, גישה הקשרית מבקשת לתאר את התופעה על מבעיה הייחודיים בהקשר תרבותי ספציפי. כפי שכתב בילו, גישה זו מדגישה את "ההיבטים הרטוריים, הדרמטיים והאסתטיים [...] המאפשרים למתנסים להרחיב את גבולות האני שלהם ולהתייחס באופן פרודי וחתרני לגורמי סמכות בקהילה. [...] מצע נוח להתרסה כנגד הצורות השליטות של הסדר החברתי והדתי, המונחות בידי מקורות סמכות גבריים".⁴⁰ על דיבוק בשד שהוא עונש על התנהגות שאינה מתיישבת עם החוקים החברתיים ניתן ללמוד מדבריו של יעיש יחיא, מרפא יהודי מהכפר אלגוריה, אודות אישה יהודיה שנכנס בה שד כעונש על התלוצצות בנושאי דת. לפי תיאורו של יעיש, האישה נהגה להתלוצץ במהלך סדר פסח. כשחלתה, שוחח המרפא עם השד וממנו למד שהשד נכנס לתוך האישה משום שפגעה בכבוד הדת. ההגנה מפני דיבוק חוזר הסתמכה על התחייבות האישה להיות 'יהודייה טובה'. לצד זאת, המידענים ציינו מקרים שבהם החולה היה גבר צעיר. במקרה זה תיכנס לתוכו שדה נקבה, משום ש"הנקבה מזיקה לזכר, והזכר לנקבה".⁴¹ עקרון זה ממחיש היבט מגדרי מובהק, ומעניין במיוחד לנוכח העובדה כי החשופים למחלה, נשים או גברים, היו כולם במה שמכונה מצב סיפי (לימינלי) - בגיל שניצבו על סף בגרות מינית, או כמו במקרה הראשון - לאחר לידה.

ההקשר המגדרי של הדיבוק בא לידי ביטוי בדרך נוספת. שני הטקסים מדגישים את הייחודיות של המרפא, יהודי או מוסלמי, בעל סמכות מלומדת הנשענת על ידיעת קרוא וכתוב, ועל מעמדם של אנשי הדת בקהילה. במקרים אלה היחסים עם השד מתעצבים על רקע סמכותו הדתית של המרפא, שכופה את רצונו על השד ומאלצו לצאת. ואולם לצד זאת, התקיימה גם גישה אחרת ליחסים עם עולם השדים. אברהם רצון סיפר על אדם מוסלמי בשם חנתמה, שכוחו המרפא נבע לא מלמדנותו הדתית אלא מיחסיו האינטימיים עם שדה:⁴²

39. בילו, נבדלות תרבותית והמשכיות היסטורית, עמ' 132.

40. שם, עמ' 133.

41. ריאיון עם יעיש יחיא, יליד הכפר אלגוריה, בידי אפרים יעקב. גדרה 1982. מס' הסרט בארכיון הצליל הלאומי Y 03793.

42. ריאיון עם אברהם רצון, יליד הכפר נחמה, בידי אפרים יעקב, נהריה 1983, מס' הסרט בארכיון הצליל Y 03924.

חנתמה הוא [...] היה לו שדים. זה איש, הוא היה בלילה קם, מדבר איתם, והם באים אצלו, השדים. פעם היה בחנות שלנו במעבאק, העיר איפה שהיינו עובדים שמה, של הגויים. בא אצלנו. פתאום אנחנו ישנים, אנחנו שומעים כמו ילדים על ידו. [שאלנו אותו:] "מה יש?" [אמר:] "שקט שקט, זה אשתי והילדים באו". [שאלנו:] "מאיפה?" [אמר:] "השדים". ובאמת שמענו אותם, באוזן שלנו. הם מדברים הוא והשדה שלו. הוא ואשתו, הילדים ואימא שלהם.

תיאור דומה לזה של אברהם מצוי במחקרה של סינתיה מינטי אודות מרפאים עממיים בחגריה.⁴³ מינטי מצאה, כי בשונה מהטקסים שעסקתי בהם לעיל, במקרה הזה כוחו של המרפא לא נובע מכוח האצלה רוחנית מהאל, אלא מיחסים אינטימיים עם שדה נקבה. כפי שמשמע מדברי אברהם, המרפא מתחנן עם השדה, ומינטי מציינת שהמרפא אף מתייחד עם 'אשתו' במערה רחוקה במועדים קבועים. קשריו של המרפא עם השדה, והילדים שנולדים מיחסים אלה, מעניקים למרפא כוח להיטיב או להזיק.

תמר אלכסנדר כתבה על המוטיב של נישואים עם שדה בסיפור העממי היהודי, הנפוצים על פני הזמן והמרחב היהודי ממערב וממזרח.⁴⁴ בהקשר תימני, אלכסנדר ציטטה סיפור מאת נדרה רצון, שעסק ביחסים שבין גבר מוסלמי לשדה, על פי בקשת אשתו של המוסלמי. גם שמעון גרידי ציין יחסים מעין אלה בין גבר מוסלמי לשדה, שאף ילדה לו צאצאים שדים.⁴⁵ לעומת הדמיון התרבותי שנראה בטקסי הגירוש שביצעו החכם היהודי והמוסלמי בחגריה, האם ייתכן כי סוג כזה של יחסים בין אדם לשדה לא הופיע בקהילה היהודית בתימן? יובל הררי עסק בכתב-יד תימני שכולל נוסח לזימון שדה למיטתו של בעל חפץ, כדרך להשגת ידע נסתר, אך אין בידינו מידע על שכחותה של שיטה זו.⁴⁶ בקרב הקהילה המוסלמית התימנית, שיש בה כמה רבדים חברתיים ודתיים, ייתכן כי תופעה זו אפיינה רבדים לא מלומדים בחברה. קשירת היחסים עם השדה העניקה כוח על טבעי לגבר, שהתבטא ביכולות ריפוי או חיזוי העתיד. במונן זה, תופעה זו ייצגה מסורת ריפוי מגית שלא הצריכה ידיעת קרוא וכתוב וידע דתי, בדומה לטקסי גירוש השדים שהוצגו לעיל. סוג זה של יחסים מהדהד את האמונה ב'זאר' באתיופיה, בקרן אפריקה ובמקומות נוספים, שמתארת את השד 'רוכב' על האדם המרפא. במחקריו על תופעה דומה במצרים ובהקשר דתי

43. Myntti, Notes on Mystical Healers in the Hugarriyah, p. 174.

44. תמר אלכסנדר, "לשאלת העיצוב הז'אנרי של סיפורי שדים", דפים למחקר בספרות 8 (1991), עמ' 203-219. ראו עמ' 212.

45. גרידי, שדים ורוחות, 157.

46. ראו יובל הררי, "מעשה שדים וחלום [מגיית החלום היהודית (ב)]," תעודה כח (תשע"ז), עמ' 187-232. לנוסח תימני ראו עמ' 195.

צופי, תיאר הנס וינקלר כיצד המרפא הוא כלי קיבול לרוח של אחד מבני משפחתו שנפטרו, שאף לו נודעו כוחות על-טבעיים.⁴⁷ במקרים אלה, כמו אצל אותם מרפאים עממיים בחגריה, כניסת ישות על-טבעית לגוף האדם נועדה לספק לאדם כוח ריפוי שמעל לטבע, יחד עם המעמד החברתי המשופר שזה הביא עמו.

סיכום

במאמר זה ערכתי השוואה בין שני טקסי גירוש שדים במחוז חגריה, בתימן. נחוץ מחקר רחב יותר על מנת לבסס את ההשערות שהשוואה בין הטקסים העלתה – למשל שבעוד שאצל היהודים הטקס כולל איום באלימות כלפי השד, בטקס המוסלמי קיימת שחיטה בפועל של חיה המשמשת כ'פדיון', ולאחריה שחיטה מדומה של החולה. בנוסף, השימוש בסכין בשני הטקסים נידון ביחס למשמעויות התרבותיות של חפץ זה בתימן. הפגיון הוא חפץ סמלי בעבור הגבר המוסלמי, אך בד בבד סמל לנשק שנאסר על היהודי לשאת. סכין השחיטה לעומת זאת היוותה חפץ שימושי-דתי עבור הגבר היהודי, כזה שהדעת נותנת שגם היה בכליו בעודו עובד רחוק מביתו בכפרים מוסלמיים. יש לחזור ולציין כי בחינת הדברים מזווית יהודית משמעה חוסר איזון בנתוני המחקר. כך למשל, על החכם היהודי שביצע את הטקס ידוע לנו הרבה, בעוד שעל המרפא המוסלמי ידוע לנו מעט ורק מפי המידענים היהודים. הטקסים מציגים מצד אחד יסודות דומים גם לטקסים מקבילים בעולם היהודי במזרח – כמו למשל בגירוש שדים בדרום מרוקו, לצד הבדלים – שכן בטקסים אלו לא תועדה אלימות. בהקשרים מגדריים, כניסת השד לגוף האישה מהווה ערוץ תקשורת שבו היא יכולה להביע מחאה ואף לעג. בהיפוך תפקידים, כניסה של שדה נקבה לגוף גבר מוסלמי יכולה להתפרש כ'חתונה' בין השניים, דבר שמעניק לאדם שאליו נכנסה השדה כוח על-טבעי להיטיב או להזיק. במאמר הועלתה השערה, כי בתימן התקיימו בכפיפה אחת שתי גישות שונות לתופעה של כניסת שד או שדה לגוף האדם – האחת דרך איום (או שימוש) בסכין ובידע שבכתב, והשנייה שכללה קשירת יחסים אינטימיים עמו. מחקר נוסף דרוש על מנת להרחיב את המקורות האתנוגרפיים לגבי קהילות יהודיות בתימן בכלל, בד בבד עם השוואה למקורות מוסלמיים וביחס לתופעות מקבילות.

---

47. Hans Alexander Winkler, [translated by Nicholas S. Hopkins], *Ghost Riders of Upper Egypt: A Study of Spirit Possession*, Cairo, Egypt; New York: American University in Cairo Press, 2009, p. 68.